

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת מקץ וחנוכה, תשע"א
מספר 891

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

צְפַנְת פְּעִנַח

מעמדו של יוסף במצרים משתנה מן הקצה אל הקצה לאחר פתרון החלומות של פרעה. הוא נעשה משנה למלך הממונה על כל בעיות הכלכלה של ארץ מצרים ומכין אותה לקראת שנות הרעב הממשמשות ובאות. כדי לציין את מעמדו החדש של יוסף נוקט פרעה כמה צעדים: הוא מעניק ליוסף את הטבעת המלכותית, מלביש אותו בגדי שש, שם רביד זהב על צווארו ומרכיב אותו במרכבת המשנה. כמו כן, יוסף מקבל מינוי של משנה למלך הממונה על כל הממלכה, ומעליו עומד רק פרעה עצמו. פרעה גם נותן לו לאישה את אסנת בת פוטי-פרע, אשר לפי המפרשים הוא אותו פוטיפר שהיה אדונו ואשר השליכו לבית הסוהר. ומלבד כל זה מקבל יוסף שני שמות חדשים: האחד – "יִיקְרָאוּ לְפָנָיו אֶבְרָהָם" (מא: מג) – שם שקראו לפניו רבים, ואילו פרעה משנה את שמו וקורא לו "צְפַנְת פְּעִנַח" (מא: מה). מה משמעות השם הזה, ומה ראה פרעה לשנות את שמו של יוסף לשם חדש? יצוין שהשם החדש הזה לא הושרש, והתורה אינה מזכירה אותו עוד לאחר מכן.

רוב המפרשים הולכים פחות או יותר בעקבות אונקלוס, אשר תרגם את השם - הגבר שצפונות גלויים לו: "וקרא פרעה שום יוסף גברא דמטמרן גלין ליה", או בעקבות תרגומו של יונתן בן עוזיאל, המתרגם במשמעות דומה: "גברא דטמירן מפרסם" – גבר שמפרסם את הצפונות. רש"י מפרש בעקבות יונתן בן עוזיאל, אך מוסיף: "ואין לפענח דמיון במקרא", כלומר זאת מילה יחידאית.

הרשב"ם מפנה אותנו לתרגום להבנת השם (אין הוא מציין אם תרגום אונקלוס או יונתן), אולם הוא מוסיף הסבר למשמעות בחירת השם ולצורך בשינוי השם. לדעתו, השם הוא שם מצרי המציין את התפקיד החדש שקיבל יוסף, ושינוי השם מציין מינוי לתפקיד. רשב"ם מביא עוד שתי דוגמאות לשינוי שם בעקבות קבלת תפקיד: הדוגמא האחת מובנת, והיא שמו של דניאל ששונה לבלשאצר (דנ' א: ז). דוגמא אחרת היא שינוי שמו של יהושע, כאשר נהיה למשרתו של משה (תחילה נקרא הושע). ברם, ראוי לציין שאף על פי ששמו של יהושע מוכר לנו כבר מספר שמות, הרי הסיפור על שינוי השם מופיע רק בספר במדבר (יג: יז), כאשר יהושע נשלח עם שאר המרגלים לתור את הארץ.

"חזקוני" דן בשינוי השם ולא במשמעותו, אך שלא כרשב"ם, לדעתו שינוי השם מעיד לא על התפקיד שקיבל יוסף אלא על מעמדו החדש: "מנהג הוא לשנות שם לאדם כשהוא עולה לגדולה". רד"ק דן אף הוא בשינוי השם ולא במשמעותו. לדעתו, יוסף קיבל שם מצרי שהיה מקובל במקומו במקום השם העברי שאינו מקובל במצרים. השם יוסף מעיד על היותו זר, ואילו השם שקיבל הוא שם מצרי מקובל. וכך נעשה גם בדניאל שבמקום שמו העברי קיבל שם ארמי המתאים לשפת המקום:

צפנת פענח, לשון מצרי הוא, כמו שקרא נבוכדנאצר לדניאל וחבריו שם בלשון ארמי. והמפרשים שפירשו שהוא לשון הקדש תמה הוא איך קרא פרעה שם בלשון הקודש.

לדעת רד"ק, השם הזה חייב להיות שם מצרי כשפת הדיבור של פרעה, ולא ייתכן שפרעה ישתמש לשם כך בשפה זרה לו, שכן יכול היה להשאיר את שמו המקורי של יוסף, שגם הוא שם זר. משום כך גם אי אפשר לדעת את משמעות השם, כיוון שלשם כך צריך להכיר את השפה המצרית העתיקה. כך אומר גם ר' אברהם אבן עזרא: צפנת פענח אם זו המלה מצרית לא ידענו פירושה, ואם היא מתורגמת לא ידענו שם יוסף, ויהיה פירוש פענח כאשר תרגם המתרגם ארמית, והיא מלה מרובעת.

ראב"ע מעלה כאן שתי אפשרויות: האחת, שהשם "צפנת פענח" הוא שם מצרי, ולכן אין אנו יודעים את משמעותו. האחרת – השם הזה הוא תרגומו העברי של השם המצרי שניתן ליוסף. במקרה כזה אין אנו יודעים מה היה שמו המצרי של יוסף, כלומר פרעה נתן ליוסף שם מצרי שאינו נזכר בתורה ומשה הביא רק את התרגום העברי של השם הזה, שמשמעו "צפנת פענח". אם כן, "צפנת פענח" הוא שם עברי ואינו השם המצרי שנתן פרעה ליוסף. לדעת ראב"ע, משמעותו של השם הזה היא כפי שתרגם המתרגם, ושוב אין אנו יודעים למי משני המתרגמים הוא מתכוון.

ואולם כמה פרשנים סוברים שפרעה ידע את שפת עֵבֶר וקרא ליוסף בשם עברי. רמב"ן תולה את האפשרות הזו בעובדה שמצרים שכנה לארץ כנען, ומן הסתם הכירו בה את שפת הארץ השכנה, בוודאי בבית המלוכה, ולכן בחר פרעה בשם עברי ליוסף. גם בת פרעה נתנה לילד העברי שמצאה בתיבה על שפת היאור שם עברי וגם הסבר עברי לשם: "כִּי מֵן-הַמַּיִם מְשִׁיתָהוּ" (שם' ב:י).

בעקבות רמב"ן הולך גם רבנו בחיי, אלא שהוא מוסיף שאמנם במקרא לא נזכר השם "פענח" אלא במקום הזה, אך בעברית המילה קיימת, והוא מביא דוגמה מן התפילה למרות ששפת התפילה מאוחרת לעברית המקראית. לדידו של רבנו בחיי אין לכך נפקא מינה:

צפנת פענח. מגלה צפונות, ואין לו חבר במקרא, אבל מצינו בתפלת יוצר: המפענח נעלמים. ולפ"ז היה המלך יודע שפת ארץ כנען הקרובה אליו, וכן בתיבתו קראו שם למשה רבינו בלשון הקודש על שם כי מן המים משיתיהו.

כמה פרשנים מן המאה ה"ט"ו בספר מסבירים את שינוי השם בסיטואציה המיוחדת שבה היה נתון יוסף לאחר שעלה לגדולה. פרשנים אלה משליכים את המציאות של תקופתם על התקופה הקדומה ומזהים את הסיטואציה שעמד בה יוסף עם מה שראו בזמנם ובמקומם. ר' יצחק קארו מסביר את שינוי השם בדומה למעשיהם של האנוסים בתקופתו, אלא שכאן הדבר נעשה ללא מורא וללא פחד ואפילו ביזמת פרעה. לדעתו, כיוון שיוסף עלה לגדולה והיה צריך לשאת אישה (כפועל יוצא מהמעמד החדש), הוא לא יכול לשאת אישה מצרית כל זמן שהוא עברי. עם זאת ברור שלא יכול להתכחש לאמונת אבותיו, וגם פרעה ידע זאת, ולכן שינה את שמו כדי שייראה כאילו יוסף המיר את דתו, ויוסף יכול לשמור על מעמדו ותפקידו. כאן רומז קארו לשינוי השם שעשו כל האנוסים כדי להכריז כלפי חוץ על המרת דתם אף על פי שכלפי פנים שמרו את השמות היהודיים:

"וַיִּקְרָא פְרָעָה שֵׁם-יוֹסֵף צְפֹנְתַּת פְּעֻנַח", וסמך לזה "וַיִּתֶּן-לוֹ אֶת-אֶסְנַת בַּת-פּוּטִי פְרָעָה", לפי שאי אפשר שיוסף יהיה נושא מצרית, שאיש מאמונה אחת ואשה מאמונה אחרת אי אפשר שיכנסו לחופה זה עם זה, ולכן שנה שמו כאלו יוסף המיר דתו לדת מצרים חס ושלום.

גם אברבנאל הולך בדרכו של קארו וסובר ששינוי השם משם עברי לשם מצרי היה מעשה של הערמה, אולם אברבנאל אינו מכניס את מוטיב האמונה לביאורו כפי שעשה קארו. גם לדעת אברבנאל ההערמה היא יזמה של השליט שרוצה לשמור על המשנה שלו ולא לעורר התנגדות רבה מדי בקרב בני עמו:

ולפי שהיה קשה על המצרים שיהיה עברי מושל עליהם הערים פרעה בשנות שמו ולקראו צפנת פענח שרצונו לומר מגלה התעלומות בלשון מצרי.

ר' משה אלבילדה (סלוניקי, המאה ה"ט"ז) סובר שיוסף לא יכול לעלות באחת מדרגת אסיר משוחרר לדרגת משנה למלך אלא היה צריך להתקדם בהדרגה. לכן מופיעים בכתוב תארים ומינויים שונים, וכל אחד גבוה מקודמו. תחילה מונה יוסף להיות על בית פרעה – אחראי על כל משק הבית שהכול נתונים למרותו – "וַיַּעַל-פִּינְחָס וַיִּשֶׁק פֶּל-עַמִּי" (מא:מ). לאחר מכן הועלה בדרגה נוספת, ומכוחה גם השרים האחרים היו נתונים למרותו, ונקרא "אברך", שמשמעו שהכול יכרעו ברכך לפניו. לאחר מכן השליטו פרעה על כל ארץ מצרים, וכדי להראות את מעמדו החדש שינה את שמו וקרא לו "צפנת פענח" הרומז לחכמתו וליכולותיו וגם נתן לו את אסנת בת פוטי-פרע לאישה (עולת תמיד צט ע"א).

ר' אברהם סבע, בעל "צרור המור", מביא שני פירושים אפשריים לשינוי השם. האחד, כאמור, שהשם מציינ את מעמדו החדש של יוסף על פי הנוהג שרווח באותה עת, מעין תואר המציינ שבעל התפקיד השתנה במידה רבה ואינו אותו אחד שהיה תחילה. פירוש אחר הוא שמלבד שינוי המהות נתן לו פרעה שם מצרי "לקרר דעתם של המצריים שהיו אומרים עבד שקנאו רבו בעשרים כסף אתה ממליך עלינו"? ! שלא ירגישו שזר מושל בהם ולא מצרי (שם).

טיעון והסבר שונה מכל קודמיו מביא ר' אליהו הכהן האתמרי (איזמיר, המאה הי"ז) בספרו "עיני העדה": שני ביאורים אפשריים לשינוי השם ושניהם מרמזים על שמירת סוד. לפי פירוש אחד, שמו החדש של יוסף מזכיר לו תמיד שעליו לשמור סוד. שכן, על פי המדרש ידע פרעה לדבר בשבעים לשון, ויוסף ידע שבעים ואחת לשון, ופרעה ביקש מיוסף שלא יגלה בפומבי כי הוא משכיל ממנו, ובתמורה מינה אותו לתפקידו הרם. המינוי נועד "להשתיק" את יוסף פן יתגלה סודו של פרעה במצרים. השם החדש שניתן ליוסף מזכיר לו תמיד את שמירת הסוד:

ואמר פרעה ליוסף כל הגדולה הזאת שנתתי לך כדי שלא תגלה הסוד שביני לביניך מהשבעים לשונות שהיה יודע יוסף לשון אחד יותר מפרעה כדרוז"ל וכדי שיהיה ליוסף למזכרת תמיד ענין השבועה שביניהם שלא לגלות הסוד הזה שם שמו צפנת פענח מלשון צפונות מופיע כדרוז"ל במדרש כדי שיזכור תמיד שאין ראוי לגלות הצפונות והסתרים שביניהם.

בהסברו האחר מציין האתמרי שהוא בא להסתיר את שמו האמיתי של יוסף ואת מהותו האמיתית. יוסף מקבל מפרעה את כל סממני המלכות, ובכלל זה לבוש ומרכבה, והוא נעשה מחופש לפרעה. תחפושת זו היא הנותנת לו את הכוח והסמכות למשול. השם החדש מציין את הסתרת דמותו האמיתית של בעל השם, שהוא יוסף, ויוצר את האשליה שלא מדובר ביוסף אלא בפרעה. לפי זה, פירוש השם אינו כדברי המתרגם, מגלה צפונות, אלא להפך: מצפין גליוות.

ע"ל (= עוד יש לומר) שכיון שנתן פרעה ליוסף טבעתו וכל תכסיסי מלכותו לבש ליוסף ורכב אותו במרכבת אשר לו אמר פרעה ליוסף אני פרעה כלומר בהיותך בכל תכסיסי מלכות יאמרו הרואים שאני פרעה שלא יבחינו ביני ובינך ובזה בסוברים שאני פרעה זה יהיה סיבה שמבלעדיך לא ירים איש את ידו ואת רגלו כיון שבראות לך חושבים עליך שאני פרעה וכיון שכן שם שם יוסף "צפנת פענח" כלומר צפון הוא בעיני כל רואיו שהוא יוסף וסוברים שהוא פרעה.

פרופ' שאול רגב

המחלקה לתולדות עם ישראל